Олександр ЗАВАЛЬНЮК
Кам'янець-Подільський

З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 – 1921 рр.) відповідало історичним потребам культурно-освітнього розвитку української нації. Реалізація цього складного університетського проекту увібрала в себе величезну енергію, інтелектуальні зусилля і фізичну працю діячів українського відродження, особливо Івана Івановича Огієнка, людини-патріота, педагога, вченого, гуманіста, талановитого організатора, який був ректором цього навчального закладу.

До становлення молодого українського вузу доклали зусилля громадяни України: ті, хто переказував на його рахунок невеликі грошові суми, хто приносив в дарунок свої бібліотеки, хто приходив в університет послухати лекції місцевої професури, хто, займаючись нелегкою хліборобською працею, підтримував своїх дітей, які здобували тут університетську освіту.

За характером і способом творення, змістом діяльності і контингентом студентів університет цілком можна назвати народним. Так, 34% молоді походила із селян, 25 – із духовенства, 11 – ремісників, 8 – вчителів, 5,5% – із дворян[1]. Більшість юнаків і дівчат належала до незаможних груп. Так, навесні 1920 р. 972 особи (понад 2/3 загального складу) не змогли внести плату за право навчання (на фізико-математичному і сільськогосподарському факультетах – 150 крб. на семестр, всіх інших – 125 крб.)[2].

З середини квітня 1919 р. влада у Кам'янці змінилася. Спираючись на червоне військо, її перебрав ревком[3]. Доки проводилися каральні заходи і експропріація серед місцевого населення, університет залишався поза увагою ревкомівців. Нова влада розпорядилася замінити печатку. У новій замість традиційного герба УНР була п'ятикутна зірка, всередині якої розмістили зображення плуга і молота. Це мало означати, що характер вузу змінився. Наприкінці квітня відбулося ще одне нововведення: рішенням відділу народної освіти ревкому заборонялася діяльність богословського факультету. Рада університету (орган, що прийшов на зміну Раді професорів) у своєму засіданні від 30 квітня змушена була ухвалити аналогічну постанову. Лише після повернення влади УНР опальний факультет знову запрацював. Це сталося 11 червня 1919 р.[4] Наведений факт повністю спростовує твердження одного із ректорів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (в університеті – приват-доцента) В.О.Гериновича про те, що "в часі весняного радянського інтервалу (1919 р. – *авт.*) структура університету була недоторканою – існував навіть богословський факультет"[5].

Оскільки університет офіційно визнали "гайдамацьким клубом"[6], "сіллю в оці", "контрреволюційним кублом", яке давно треба знищити[7] то ставлення до нього з боку ревкому і радянських військових частин виявилося далеко не мирним. Вже на початку травня в приміщенні університету вчинили обшук і вилучили папір, який був потрібний владі для друку своїх наказів, розпоряджень, відозв. П.М.Бучинський, який на час відсутності І.І.Огієнка, що перебував у Східній Галичині, виконував обов'язки ректора, 9 травня надіслав наркому освіти В.П.Затонському телеграму такого змісту: "Прошу видати розпорядження місцевій владі аби вона не реквізовувала університетський папір, потрібний для друкування книжок та лекцій"[8].

З непрямих джерел відомо, що нарком відгукнувся на це прохання і "гарантував повну незайманість університетського майна і невтручання у видавничу роботу"[9]. Однак гарантії В.П.Затонського виявилися нетривалими. Коли на початку червня за місто спалахнули кровопролитні бої між військами УСРР і УНР, а ревком готувався покинути місто, видавничий відділ виконкому реквізував університетську друкарню і разом з нею 1300 пудів паперу. 2 червня новому комісару освіти було відправлено термінову телеграму із проханням "скасувати реквізиції /і/ дати змогу університету проводити педагогічну /і/ наукову роботу"[10]. Однак відповідь із Києва не надійшла.

Наприкінці травня під реквізицію попав будинок університету, який мали намір використати під канцелярію (штаб) Бессарабського полку[11]. Так виникла загроза припинення функціонування й інших факультетів. З протестом проти цього виступило організоване студентство, яке направило ревкому свою декларацію, де взяло під захист український університет. Як з'ясувалося, це було зроблено досить вчасно. І заклад продовжив свою роботу[12].

Зрештою, виступ молоді не залишився непоміченим з боку "караючого меча революції": юнаків і дівчат неодноразово заарештовували "по підозрінню в антибільшовицькій агітації, в зносинах з гайдамаками і т.п."[13]. Реакція студентів не заставила себе довго чекати: коли ревкомівська влада у місті доживала останні дні, вони взялися за зброю. Частина з них приєдналася до українського війська, інша забезпечила патрулювання, підтримуючи тим самим порядок і спокій[14]. Два студенти – Геращенко і Приходько, а також асистент Любичанківський полягли в бою з більшовиками[15].

Університетську професуру ревкомівці сприймали як “контрреволюційний елемент”[16]. То ж не дивно, що найбільш непокірних викладачів карали за вимогами “революційного часу”. В помешканні декана богословського факультету професора В.О.Біднова 2 червня було вчинено обшук, під час якого вилучили гроші, ділові папери, а також печатку Правобережної філії Катеринославського українського видавничого товариства[17]. Після цього його, як і декана історико-філологічного факультету приват-доцента Л.Т.Білецького, що виконував паралельно обов’язки редактора “Записок Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету”, було заарештовано і кинуто до місцевої буцегарні[18]. Їх звільнили тоді, коли містом оволоділи українські війська.

Перша “радянізація” університету передбачала зокрема дотримання класового поділу в середовищі студентів і працівників. Відповідна обробка масової, молодіжної самодіяльної організації – Ради студентських представників привела до того, що остання закликала молодь взяти участь у святкуванні 1 Травня[19]. Працівники університету (управлінці, техпрацівники), які ще у березні 1919 р., зорганізувалися у Спілку службовців, 11 травня поставили вимогу, аби її представники увійшли до керівних органів закладу з правом вирішального голосу у всіх питаннях, крім навчальних. За їх прикладом послідувала РСП. Обидві заяви задовольнили у другій половині місяця[20].

Поширювані в місті революційні настрої проникли в свідомість частини студентства, яке вирішило дати бій “старорежимним порядкам” і зруйнували свою бурсу[21].

Наприкінці травня Рада університету під тиском влади провела вибори посадових осіб. Таємним голосуванням в.о. ректора обрали професора М.М.Хведорова (до того – проректора), проректором – професора В.О.Біднова, секретарем Ради університету – приват-доцента П.Г.Клепатського[22]. Однак, це рішення виявилося передчасним, позаяк після відновлення української влади і повернення І.І.Огієнка, 11 червня воно втратило силу. А наприкінці місяця ректор виступив перед Університетської комісією з гострою критикою змін, проведених у вузі при радянській владі[23].

5 червня 1919 р. червоні війська змушені були надовго покинути Кам’янець і відійти на схід “під тиском переважаючих сил противника, при великій кількості артилерії”[24]. З метою недопущення погрому євреїв, які в значній мірі підтримували попередній режим, професорсько-викладацький колектив університету звернувся з відозвою до козаків армії УНР не проливати єврейську кров та дотримуватися порядку і спокою[25].

Якщо взаємини між радянською владою і університетом в період з 15 квітня по 5 червня 1919 р. можна умовно назвати як переважно “мирне співіснування”, то наступний, що припадає з 11 липня до середини вересня 1920 р., слід вважати першим серйозним наступом правлячого режиму на український університет з метою його поступової ліквідації.

Вже 20 липня 1920 р. відбулося засідання Ради університету, на якому заступник ректора, проректор і секретар спішно ліквідованої Ради професорів вимушено зреклися своїх посад[26]. Рішенням ревкому в університеті засновано посаду комісара, офіційного представника влади в навчальному закладі. Її посів студент природничого відділення фізико-математичного факультету А.Волянський, в минулому голова РСП[27]. Він видав свій перший наказ 28 липня, яким правління університету тимчасово перетворювалося в Господарчу раду (до неї входили голова Ради університету, його заступник, декани фізико-математичного, історико-філологічного та сільськогосподарських факультетів, представники від студентства і службовців). Рада університету (склад попередній) тимчасово зберігалася. Всі протоколи Господарчої ради набирали сили після затвердження комісаром. З 11 липня знову закривався богословський факультет, а історико-філологічний і правничий зливалися в один – факультет соціальних наук[28].

Комісара зобов’язали провести перебудову управління вузу відповідно до постанови № 8 Державної комісії у справах вищої школи, копію якої було отримано у Кам’янці 10 серпня 1920 р.[39] Цей об’ємний документ передбачав ліквідацію попередніх керівних органів університету і створення нових, з якісно відмінними функціями. Ними ставали Науково-шкільна, Наукова та Просвітня ради, а також Господарчий комітет. Управління навчальним закладом зосереджувалося повністю у руках комісара. Його обов’язками стали: затвердження інструкцій і наказів, а також вироблення постанов у справах, що стосувалися вузівського життя; контроль за виконанням декретів і розпоряджень наркома освіти УСРР; розгляд і затвердження річного звіту про наукову, навчальну і освітню діяльність вузу; вирішення питань, пропонованих університетськими радами, Господарчим комітетом або членами рад; придбання і використання будинків, приміщень і земельних ділянок; затвердження проекту загального кошторису видатків і доходів закладу; розгляд, і затвердження пропозицій різних Рад щодо штатів і зарплатні; розв’язання усіх питань, пов’язаних з організацією вузу[30].

Слід відзначити, що у той же день комісар видав свій наказ № 4, яким зобов’язував голову Ради університету товариша М.М.Хведорова протягом чотирьох днів організувати Наукову раду, його заступника Л.Т.Білецького – Просвітню раду, а голів факультетських рад – протягом трьох днів реорганізувати ці ради (замість них належало обрати президії, наділені виконавчими функціями); надіслати своїх представників до Науково-шкільної ради та Господарчого комітету[31] . Негайно мала бути сформова-

на Господарча рада, термін повноважень якої становив 3 роки. До її складу входили по 2 особи від усіх університетських і факультетських рад, а також Господарчого комітету. Сюди входили: комісар університету, а також запрошений спеціаліст з правом дорадчого голосу[32].

13 і 14 серпня відбулися вибори Наукової і Просвітньої рад. Через два дні А.Волянський розпустив Раду університету і Господарчу раду (у попередньому складі), ліквідувавши при цьому посади голови Ради університету і його заступника[33].

Для забезпечення нормальної роботи університету ревком, дотримуючись вимог декрету Раднаркому УСРР, видав йому Охоронного листа, за яким "всякі реквізиції та займання будинків… рішуче забороняється"[34].

У серпні заклад отримав ще два подібних листи – від повітового земельного відділу при ревкомі "для безперечного користування городом і полем"[35], а також від раднаргоспу "Університет… взагалі звільняється від всеньких реквізицій наукового приладдя, апаратів, реактивів, препаратів, а також інструментів, орудій і інших речей, котрі безпосередньо і посередньо необхідні для проведення наукової та учебної праці і котрі знаходяться в наукових кабінетах, лабораторіях та інших помешканнях Університету"[36].

Оберігаючи університетський зразковий город і поле, радянська влада, як з'ясувалося згодом, не давала ніяких гарантій щодо збереження вирощеної продукції. Тому, як свідчили у грудні 1920 р. декан сільськогосподарського факультету М.Т.Геращенко і комісар університету Д.Мізін, влітку із університетського земельного господарства різні радянські органи взяли безплатно продукцію на суму майже 1 млн. крб.[37]

У вересні знову постало питання про реквізицію університетського паперу (50 пудів), який зберігався для видавничих цілей. Щоб запобігти черговій несправедливості, керівництво закладу змушене було апелювати аж до Раднаркому УСРР. У той же час комісар розпорядився закрити дві університетські церкви, а одну із них використати під музей, з яким мав злитися кабінет мистецтв[38].

Наприкінці липня оголосили прийом до університету. На відміну від попередніх правил, тепер від 17-ти річних громадян не вимагали ні атестатів, ні посвідчень про середню освіту. Проте встановлювався мінімум знань, який відповідав щонайменше обсягу вищої початкової школи (незакінчена середня освіта) для кожного факультету зокрема. На навчання приймалися у першу чергу діти трудящих, членів КП/б/У і соціалістичних партій, які стояли на платформі радянської влади і до вступу пропрацювали у радянських профспілках не менше 4 місяців і у відповідних парторганізаціях – не менше півроку. До зарахування у дійсні студенти всі слухачі вважалися кандидатами. Склавши перед спеціальною комісією, до якої входили порівну викладачі і представники від "революційного студентства", колоквіум в обсязі, встановленому тим чи іншим факультетом, кандидат зараховувався у дійсні студенти[39]. На основі нових правил до університету було зараховано 569 осіб. На факультет соціальних наук – 117, природниче відділення – 178, математичне відділення фізико-математичного факультету – 28, 178 – сільськогосподарський – 178, технічний (політехнічний) факультет – 68, 85 відсотків з яких були євреями[40].

Викладачі і співробітники змушені були засвоювати нові реалії вузівського життя, серед яких найбільш несподіваними виявилися комуністичні суботники. Два із них відбулися, наприклад, 31 липня (брали участь 40 осіб – 6 професорів, 27 служителів і 7 службовців) і 7 серпня (41 особа – 4 професори, 12 служителів і 25 службовців)[41]. Детальніше про це розповідає Ю.Гудзій: "Доводилось чистити різні забруднені помешкання якихось інституцій на місті, розчищати залізничний тор на двірці, упорядковувати якийсь плац, де було все нагромаджено в купу: і дріт, і якісь бочки, і кола, і різний військовий інвентар; тут ми мусіли з місця на місце переносити той чи той предмет, щоб потім знов його віднести туди, звідкіль його взято… Мусіли ми ходити на ті роботи й вертатись завжди у "військовому шику"… Відмовлення від цих "суботників" грозило репресіями…"[42].

Студентів поки що залучали до інших справ, зокрема до ліквідації неписьменності дорослого населення. Цим займалося Грамчека. Його уповноважений Марчуков викликав на 19 серпня 12 студентів-"культурників", яким належало попрацювати за призначенням. На той випадок, якби хтось із них не захотів прибути за розпорядженням, уповноважений грізно попереджував, що віддасть їх "під суд революційного трибуналу" як злісних дезертирів, що "понесуть кару за законами військового часу"[43].

3 вересня 1920 р. стало "чорним" днем для університету. Нарком освіти В.П.Затонський надіслав в усі освітні установи України телеграму такого змісту: "Слід звернути увагу на Кам'янецький український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні у петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає. Контингент слухачів – нікчемний. Непрацюючі дівиці і поповичі. В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладає там фінансове право. Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компроментує радвладу"[44]. Це був маніфест влади, спрямований на прискорення розгрому закладу. Але у той час реалізувати це завдання не вдалося, просто не вистачило часу. В середині вересня ревком вимушено залишив Кам'янець, оскільки червоні війська, що воювали на польському фронті, спішно відступали з-за Збруча під натиском польських і українських дивізій. 16 вересня комісар, він же уповноважений ВУЗу, змушений був терміново відбути у

“відпустку”, офіційно залишивши замість себе голову Науково-шкільної ради професора М.М.Хведорова і радником при ньому “революційного студента” Загребельного[45].

Вже 19 вересня розпочався процес “дерадянизації” вузу: Рада університету відмінила назву “кандидат в студенти” і запропонувала особам, яких прийняли на навчання без документів про освіту, негайно представити їх. Також було вирішено зарахувати осіб з середньою освітою у дійсні студенти, а бажаючих випускників початкових шкіл – вільними слухачам з обов’язковим проходженням літніх підготовчих курсів. Першокурсників і абітурієнтів зобов’язали, як було прийнято раніше, скласти іспит з української мови. До 9 листопада його витримали лише 238 осіб, які перед цим подали всі необхідні документи (33 – на історико-філологічному, 101 – фізико-математичному, 12 – технічному (політехнічному), 11 – богословському, 68 – сільськогосподарському і 18 – правничому)[46].

Через 10 днів відновили роботу традиційні університетські органи – Рада професорів, Правління університету і деканати всіх п’яти факультетів у тому складі, який сформувався ще до радянської влади[47].

16 листопада 1920 р. червоне військо знову вступило до Кам’янця. Через 3 дні червоноармійці 60-го кавалерійського полку самочинно взяли з університетського земельного господарства 26 снопів ячменю[48]. І хоча 27-го числа військово-революційний комітет, який зосереджував вищу владу в місті, видав закладу Охоронного листа, що оголошував недоторканими його будинки і майно, невдовзі було конфісковано тютюн на суму 4 млн. крб.[49]

З 7 грудня в університеті почав господарювати комісар Д.Мізін. У січні 1920 р. його замінив С.Березін, а через 5 днів – А.Волянський. З 10 грудня було ліквідовано посади ректора і проректора. Наприкінці місяця на основі старих навчальних планів фінішував осінній семестр 1920 – 1921 навчального року (виняток становив факультет соціальних наук). В основу нових планів поклали декрет Раднаркому УСРР від 14 грудня 1920 р. “Про учбово-трудову мобілізацію студентів Академії інститутів теоретичних знань та інститутів народного господарства”, який вимагав: “1. Поставити заняття студентів старших курсів Академії і Інститутів народного господарства в умови навчально-трудової повинності. 2. Мобілізувати на такі заняття студентів 3 – 4 курсів. 3. Зобов’язати мобілізованих виконати навчальні плани в такі строки: випускних курсів – до 1.08.1921 р., останніх – до 1.10.1921 р. Причому термінове виконання завдань досягти інтенсифікацією і покращенням методів роботи. 4. Розповсюдити на студентів правила учбово-трудової дисципліни, контроль над нею і відповідальність за порушення її в порядку студентів мілітаризованих вузів. 5. Взяти студентів, що переходять до посилених занять, на натуральне і грошове утримання держави, поклавши на органи Наркомпроду постачання їх по тиловій червоноармійській нормі, а на Наркомос – видачу грошового забезпечення в розмірі 6400 крб. на місяць”[50].

Однак вже з весни 1921 р. і студенти, і викладачі змушені були виконувати і фізичну працю: першим належало щотижня відпрацювати від 9 до 18 годин у літній період, і від 6 до 12 – у зимовий (в залежності від триместра навчання), іншим – відповідно 8 і 6 годин.

9 січня 1921 р. Науково-шкільна рада на підставі розпорядження ВУЗу за № 276 від 31 серпня 1920 р. про перетворення Кам’янецького університету в Академію, теоретичних знань в складі двох інститутів – соціальних та фізико-математичних наук, ухвалила рішення про переформування закладу в інститут теоретичних наук (Ітен) з подальшим розвитком його фахів у дворічні академії. Було визнано за доцільне залишити в складі Ітену інститут сільськогосподарських наук.

12 січня та ж Рада висловилася проти того, щоб політехнічний факультет, штучно створений уповноваженим ВУЗу у серпні 1920 р., перебував у структурі закладу (зрештою, це відповідало позиції наркомату освіти)[51].

Вся система викладання в об’єднаному Ітені поділялася на три концентри: 1. Охоплював перших три триместри, в ході яких робилася основна підготовка, обов’язкова для студентів всіх трьох інститутів, що запроваджувалася з 1 січня 1921 р. для студентів-новачків (слухачі попередніх прийомів завершували освіту на базі 1 концентру із зарахуванням раніш вивчених дисциплін); 2. Охоплював 6 (для інституту сільськогосподарських наук – 9) триместрів і призначався для спеціалізації в рамках кожного інституту, що мав свої секції і відділи. У 4-му триместрі Ітену загалом, як і кожного інституту зокрема, проводилося спільне навчання за спорідненими секціями, у 5 – 9-ому – відбувалася спеціалізація у секціях та відділах; 3.Становили теоретичні Академії відповідного фаху.

Керівництво об’єднаним життям та діяльністю Ітену зосереджувалось у 4-х радах; Науковій, Науково-шкільній, Культурно-просвітній та Господарчій. В галузевих інститутах органами управління стали їх Ради.

Вже у лютому 1921р. А.Волянський доповідав наркомові освіти, що “Ітен матеріально зовсім не забезпечений. Служачі незадоволені, утримання немає з грудня. Праця провадиться в неопалених помешканнях” і просив відкрити для потреб закладу кредит в розмірі 10 млн. крб.[52]

З тим, щоб остаточно покінчити з університетом, ліквідувати видимі сліди його існування, було проведено ряд відповідних заходів. Так 1 січня 1921 р. військовий слідчий Особливого відділу провів обшук університетського архіву і вилучив з нього три корзини документів, що належали різним міністерствам уряду УНР (військовому, освіти, земельних і закордонних справ), а також фотознімки. Через три дні з

бібліотеки вилучили комплекти газет (“Слово”,“Подольский край”) і деяку літературу. Голова ревкому Шаулко роз’яснював, що “матеріали про контрреволюцію, звичайно, можуть хоронитися в архівах, коли це не має ніякої мети, крім наукової”[53]. Однак конфіскація частини архіву явно свідчила про протилежне – мету збереження документів вбачали у політичних мотивах.

3 січня комісар Д.Мізін розпорядився, аби йому здали всі університетські печатки і штампи, що використовувалися при УНР.

Ще 27 грудня 1920 р. комісар звільнив з роботи всіх викладачів і співробітників університету, які 16 листопада покинули Кам’янець разом із державними установами і відступаючими військами. Йшлося про І.І.Огієнка, В.О.Біднова, Л.Т.Білецького, С.В.Бачинського, Б.Й.Крижанівського, П.Табінського, В.К.Добровольського, Й.Пеленського, А.П.Чернявського, Л.Бачинського, Д.Коломійцева, А.Гнатовського, Л.Ю.Биковського[54]. На початку січня 1921 р. квартиру І.І.Огієнка було знову поділено (вперше це сталося у серпні 1920 р.): одну кімнату виділили під семінар з вищої математики, дві інші дісталися секретареві Ради університету Д.Мізіну.

2 лютого уповноважений ВУЗу А.Волянський видав наказ № 12, за яким “всі книги професорів-втікачів Кам’янець-Подільського державного українського університету повинні бути вилучені і введені до каталогів університетської фундаментальної бібліотеки”[55]. А 22 березня появився доповнюючий наказ №22. Він сповіщав: §1. …Бібліотеку Л.Білецького передати в семінар Інституту соціально-гуманітарних наук, виділивши з неї книжки нефілологічного змісту, які залишити у фундаментальній бібліотеці. §2. Бібліотеки І.Огієнка та В.Біднова залишити у фундаментальній бібліотеці[56].

Незважаючи на рішення Науково-шкільної ради від 9 січня 1921 р., назва “Кам’янець-Подільський університет” продовжувала вживатися. 2 лютого та ж Рада категорично ухвалює: “З огляду на те, що б/ увший/ Кам.-Под. ун-т реорганізовано, прийняти назву Кам’янець-Подільський Ітен”[57]. Нова вивіска приживалася повільно не лише серед працівників закладу, а й столичних чиновників. Скажімо, навіть 2 березня 1921 р. відділ підготовки працівників освіти Укрголовпрофосу в одному з листів до Ітену називав його не інакше як український державний університет. І це при тому, що ще 26 лютого 1921 р. колегія Укрголовпрофосу ухвалила рішення про реорганізацію університету у два самостійні інститути.

Таким чином, осередок українського національного відродження – Кам’янець-Подільський університет, який відповідав духові і потребі розбудови молодої незалежної української держави, виявився чужим і непотрібним радянській владі. Ще в серпні 1920 р. нарком освіти Гринько вказував, що це “єдиний осередок вищої української освіти на території УСРР” і обіцяв йому підтримку при умові, що “останній буде грунтуватися на підвалинах комуністичної ідеології”[58]. Проте спочатку було деформовано, а згодом і знищено основи, які забезпечували самобутність і національний характер вузу, що міг з часом піднятися до рівня європейського.

---

[1]Кам’янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2 зв.
[2]Там само. – Арк.12.
[3]Див.: Життя Поділля. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 17 квітня.
[4]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.30.
[5]Геринович В. До історії Кам’янець-Подільського інституту народної освіти: (Відбиток з “Записок Кам‘янець-Подільського інституту народної освіти”. – Т.2. – 1927). – Кам’янець-Подільський, 1927. – С.10.
[6]Трудовий шлях. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 27 червня.
[7]Гудзій Ю. З життя Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету: Спомини лікарського помічника й скарбника Університету. 1918 – 1920 // Наша культура. (Варшава). – 1936. – Кн.4/13/. – С.232.
[8]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.3.
[9]Там само. – Арк.13.
[10]Там само.
[11]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[12]Україна. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 23 жовтня.
[13]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[14]Україна. / 1919. – 23 жовтня.
[15]Україна. / 1919. – 19 жовтня.
[16]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[17]Новий шлях. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 11 червня.
[18]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[19]Див.: Подольський край. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 30 апр.
[20]Геринович В. Вказана праця. – С.11.
[21]Україна. – 1919. – 19 жовтня.
[22]Там само. – Спр.133. – Арк.9.
[23]Геринович В. Вказана праця. – С.11.
[24]Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: Сб. док. и мат. В 3-х т., 4-х кн. – Т.2. – К., 1967. – С.125.

[25]Подольський край. – 1919. – 17 июня.
[26]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.14.
[27]Там само. – Спр.137. – Арк.139.
[28]Там само. – Спр.37. – Арк.2.
[29]Там само. – Спр.33. – Арк.31.
[30]Там само.
[31]Там само. – Арк.29.
[32]Там само. – Арк.30.
[33]Там само. – Арк.16, 17, 35.
[34]Там само. – Спр.108. – Арк.63.
[35]Там само. – Арк.57.
[36]Там само. – Арк.62.
[37]Там само. – Спр.36. – Арк.34.
[38]Там само. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.114. – Арк.114.
[39]Там само. – Спр.108. – Арк.93; Спр.33. – Арк.32.
[40]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71.
[41]Геринович В. Вказ. праця. – С.14.
[42]Гудзій Ю. Вказ. праця. – С.294.
[43]Більшовик. (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 19 серпня.
[44]Цит. за: Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. – К., 1997. – С.46 – 47.
[45]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.15.
[46]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71 зв.
[47]Там само. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.18.
[48]Там само. – Спр.108. – Арк.73.
[49]Там само. – Арк.34.
[50]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.16.
[51]Там само. – Спр.10. – Арк.2.
[52]Там само. – Спр.3. – Арк.6 зв.
[53]Там само. – Арк.2,4,5.
[54]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.56; Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1, 20, 22, 23, 30.
[55]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.63.
[56]Там само. – Спр.3. – Арк.20.
[57]Там само. – Спр.60. – Арк.18.
[58]Там само. – Ф.Р.382. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.6 зв.